

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ “ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИ ҲАҚИДА ЁЗУВЧИЛАР ФИКРЛАРИ

*Тошпулатов Акмал Холмирзаевич, Термиз агротехнологиялар
ва инновацион ривожлатириши институти.
Термиз шаҳри (Ўзбекистон).*

“Ўткан кунлар” романи ҳақида марҳум ёзувчи Тохир Малик қуйидаги фикрларни баён этади. Биласиз, бу асар қуйидаги сатрлар билан бошланади “1262- хижрий, далв ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитиладир...” Шу нарса маълумки, ҳар қандай асарни дейлик бошланиши ниҳоятда катта аҳамиятга эга, чунки биринчи сўз, биринчи жумла, биринчи ибора бутун бир асарнинг руҳиятини белгилаб беради. Шу жиҳатдан унинг зиммасига жуда катта масъулият юкланади ва бу асарни у ёки бу ўқувчи ўқишини ёки ўқимаслиги ҳақидаги тўхтамга келиши ҳам айнан биринчи сатрлар билан бевосита боғлиқ. “Ўткан кунлар” романини мана шу бошланиш нуқтасига эътибор қаратайлик, савол туғилади, нима учун воқеалар қишда бошланаяпти, баҳордамас, куздамас, ёздамас, қишда бошланаяпти, “шом азони эшитиладир” аср ёки пешинникимас ёки хуфтонникимас айнан шом азони, синчи ўқувчи деган ибора бор, ҳар битта нарсага эътибор қаратади.

Буни синчи китобхон дарров илғаши мумкин, бу сатрларнинг негизида, асосида яширин, рамзий маъно ётгандек гўё, яъни биламизки, шом шундай бир пайтки, шомдан кейин қуюқ қоронғулик пардаси бутун бир оламни қоплайди, зулмат бошланади. Қуюқ зулмат бошланишининг дастлабки нуқтаси. Мана шу жойда рамзий маъно бор, яъни Ўзбекистон аталмиш ўша асарда тасвирланган янги Ўзбекистон, Ўрта Осиё ҳудудига қора туманлар, қора булутлар, зулматлар ёпирилиб келаётганлигини дастлабки ишораси ўлароқ қабул қилсак, бу ўринда тўғри бўлади. Яна бир қизиқ нуқта шундан иборатки, биз энди ўзимизга ўзимиз савол бериб, ўзимиз жавоб беришимиз мумкин. Масалан, шом азони янграар экан Отабекни олдига келувчи меҳмонлари дейлик уни бомдодда ҳам кела олиши мумкин эдику ёки Марғилон у қадар катта бўлмаган бир шаҳар эди, савдо расталари у қадар катта бўлмаган бўлиши мумкин ва уни бозор расталарида учратиб қолиши ҳам мумкин эдику дея саволлар туғилиши мумкин ва шу жойда яна бир фикр келади, асарни бир неча ўринларида азон янграши ҳақида фикрлар бор, лекин бирон ўринда намоз ўқилиши ҳақида ҳеч гап йўқ. Бу билан нима демоқчи, азон чақирилаяпти лекин ҳамма ўзининг ғами билан, ўзининг ташвиши билан, тирикчилик ташвиши билан банд, ғафлатда ва мана шундай ғафлатга ботган, бефарқликка берилган миллатни табиийки, олдинда нима кутиб турибди, зулмат кутиб турибди.

Биз асарнинг биринчи сатри ҳақида фикр билдирдик. Асарни якунловчи сўнгги гапга қайтамыз Отабек вафот этди, Ўзбекойим қора кийиб аза очди дейди. Энди қаранг муаллиф бошида бизни огоҳлантиргандек, эй ҳалқим кўзларнингни очинглар, ғафлатда ётманглар деган гапни айтганда, биз ўша ғафлатга берилдик, унинг гапига қулоқ солмадик, ва натижада, Ўзбекойим қора кияди Ўзбекойимни Тоҳир Малик ҳам қайта-қайта таъкидлайдики, жудаям камдан кам учрайдиган аёлларга қўйиладиган исм, ва бу исм бутун бир миллатнинг номи билан боғлиқ. Ўзбекойим деркан бутун ўзбек миллати назарда тутилаяпди ана ундай ғафлатда ётгани учун охири қора кияди ва аза очишга мажбур бўлади. Хулоса шуки, биринчи сатр ҳам, охириги сатр ҳам, мажозий тавсифга эга эканлигини пайқашимиз қийин эмас. Отабек замонасининг энг илғор савдогарларидан бири, зеҳни очик бўлган ёшлардан бири ва табиийки, у бошқа мамлакатларга чиқар экан у даврдаги ўша давлатлардаги ривожланишларни кўриб, мана шу ривожланишларни ўзининг мамлакатига татбиқ қилишни хоҳлайди ва мана шундай ниятлар билан ўз юртига қайтиб келади. Лекин бу ердаги вазиятни кўриб, бу ўйлаган нарсалари амалга ошмаслигини жуда кўплаб тўсиқлар мавжудлигини кўриб хафсаласи пир бўлади. Мана шу нуқтада у тушкунликка берилади ва унинг гапларида тушкунлик ўз аксини топади. Яъни муайян бир фикрни, муайян бир ғояни шу давлатимда, ўзимнинг юртимда амалга оширмакчи эдим, лекин менинг фикрларимга ҳеч ким қулоқ солмади “мозористонда ҳаялал фалаҳ хитобини ким ҳам эшитарди” деган афсус надоматлик гапларни айтади.

Мозористонда дейилаяпди давлатда дейилмаяпди, элда дейилмаяпди, юртда дейилмаяпди ва бу мозористонда биламиз ўликлар бўлади ва биз бугун ўша давлатдаги одамлар ҳам бамисоли ўликка айланган ва улар ҳаялал фалаҳни нажотга келинлар деган гапни эшитмаслиги, ўликларни бу гапни эшитмаслиги билан тенгдир деган бир фикрни баён этади. Энди яна қизиқарли бир нуқтага, асосий нуқтага, нозик нуқтага эътиборни қаратсак, Азизбек Тошкент ҳокими ҳалқдан кечирим сўрайди ва ҳалқ уни кечиримини қабул қилмайди, шу жойда бир фикр келади, унга қарши айтилган бир фикр бор, “ханжарингни ҳайф кўриб маҳаллаларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган ким эди” деган гапни айтишади. Шу жойга эътибор қаратсак, чаён солиғи деган бир фикр айтилмоқда ва бу бўйича тадқиқот қилинган экан.

Рустамжон Тожибоев деган олим Тошкент ҳокими Азизбек у ёки бу жиноят билан гуноҳ билан қамокқа тушганларни чаёнлар билан жазолаган экан, уларни устидан чаён ташлаб чақтириб ўлдиртирган ҳолатлар ҳам бўлган экан. Ва ҳалққа чаён солиғи солган экан. Ҳалқ пахса деворларни бузиб Азизбекка чаён топиб беришга мажбур бўлган ҳолатлар бўлган экан. Бу асардаги икки инсонни муносабати у ёки бу инсоннинг бир-бири билан муносабати жуда ҳам нозик

ахлоқий муносабатлар асосига қурилган. Масалан, ҳозир мен сизнинг диққатингизни Отабек билан Хасанали ўртасида кечган суҳбатга қаратмоқчиман. Хасаналини биламиз Отабек оиласининг қули, лекин Отабек унга қулларча муносабатда бўлмайди, ҳеч қачон, Отабек мана бу вазиятда унга иш буюрмоқчи, лекин тўғридан тўғри иш буюрмайди, уни дастлаб “тузукмисиз ота, аҳволини сўраяпди, ва ундан кейин сизга баъзи ишларни буюрсам” тузукмисиз ота деяпди ота деб мурожаат қилди ва Хасанали унга “буюрингиз ўғлим” деб жавоб қилди, ота-ўғил, Отабек раҳмат ота бўлмаса, бизга чой қайнатиб берсангиз деган илтимосни айтади, шундан кейин Хасанали хўп бегим деб мурожаат қилаяпди, яъни иш буюрилгандан кейин ўзининг қуллигини тўғри идрок этиб, бегим деган сўз билан Отабекка мурожаат қилаяпди.

Қолаверса, Хасанали чой дамлагали чиқиб кетади, шундан кейин Отабекнинг меҳмонлари ундан сўрайди, бу кимингиз бўлади. Тоинки Хасанали хужрадан чиқиб кетгандан кейингина Отабек бу бизни қулимиз деб айтади. Эътиборингизни яна бир нуқтага қаратмоқчиман, биласиз Отабек билан унинг қайнотаси Мирзакарим қутидор тухмат балосига қолиб ўлимга ҳукм этилади ва сўнгги лаҳзаларда Кумуш олиб келган хат, яъни ўша нажоткор хат сабабли улар дор олдидан қайтарилади, эътибор қаратган нуқтамиз мана шу қушбегини ўрдасига Кумуш паранжида кириб келади ва қушбеги уни ким эканлигини билмаганлиги учун биринчи марта опа деб мурожаат қилади, яъни ҳар қандай арз додингиз бўлса, ичкарига кириб айтинг опа дейди, ана ундан кейин Кумуш унинг қўлига Юсуфбек хожининг хатини тутқазади ва ҳамма нарса аён бўлгач, тухмат эканлиги аён бўлгач, қушбегининг муносабати унга нисбатан ўзгаради, энди у Кумушга синглим деб мурожаат қила бошлайди ва Отабек билан Қутидор дор остидан қайтарилаётган бир пайтда Кумуш билан қушбеги ўртасида диалог кечади, мана шу диалогда қушбеги Кумушдан сўрайди, Сиз Мирзакарим қутидорга ва Отабекка ким бўласиз, уларнинг кими бўласиз, шунда Кумуш, Мирзакарим қутидорнинг қизи, Отабекнинг хотини бўламан деб жавоб қайтаради. Мана шу жавобдан кейин энди у қизим деб мурожаат қилади Кумушга. Эътибор берган бўлсангиз биринчи нотаниш аёлга нисбатан опа деб мурожаат қилди, чунки у паранжининг ичида ким эканлиги ёши нечида эканлиги номъалум эди, шунинг учун хурмат юзасидан опа деб мурожаат қилинди. Ана ундан кейин синглим деб мурожаат қилинди ва охири қизим деб мурожаат қилинди.

Биз арзимасдай эътибор бермай ўтиб кетадиган бу мавзуда аслида инсон билан инсон ўртасидаги муносабатда жуда нозик нуқталар яширинганлиги ифодасини кўришимиз мумкин. Асардаги инсоннинг қалбини ларзага соладиган нуқталардан бири-бу қипчоқ қирғини билан боғлиқ бўлган тасвирлар эди. Ёзувчи Ойбек мана шу тасвирлар ҳақида, қипчон қирғини билан бўлган воқеалар ҳақида

А.Қодирийга бир эътироз билдиради, тўғрироғи, у ўзинининг тадқиқотларидан бирида шундай дейди, қипчоқлар қирғини кўрсатилганда Отабекни ёзувчи далага қимиз ичишга чиқариб юборади, иш битгандан сўнг у қайтади, у далада қимиз ичиб кечқурун шаҳарга қайтганида бўлиб ўтган қонли қирғиннинг қонли изларини кўради. Воқеа тафсилотларини одамларнинг оғзидан эшитади, хафа бўлади, куйилади, шу тариқа эътирозларини билдиради.

Бир фикрни сизга айтиб ўтмоқчиман у ёки бу жинойий тўда низо чиқарувчи, фитна гуруҳи кўпинча ўзларига қарши бўлган инсонларни, солиҳ инсонларни, имонли инсонларни кўпинча ғафлатда қолдиришади ва улардан яширин қарор қабул қилишади. Чунки улар олдида қарор қабул қилиш осонмас, эътирозлар бўлади ўзларига нисбатан, шунинг учун ҳам кўпинча уларни ғафлатда қолдиришади. Юсуфбек ҳожига ҳам, Отабекка ҳам мана шу ўринда шундай йўл тугилади. Отабек ҳам ғафлатда қолади, бу воқеалардан узокда қолиб кетади, лекин Юсуфбек ҳожи бу ишлар амалга оширилишидан олдин жуда кучли тарзда уларга қуйидагича эътироз билдиради “мана биродарлар, сиз ўз қипчоғингизга қабр қазиган фурсатда сизга иккинчилар тобут чопадур, биз қипчоққа қилич кўтарғанда ўрис бизга тўп ўқлайдир, сиз дунёда ўзингизни якка душманингиз қилиб қипчоқни кўрсатсангиз мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга еткан кўраман, агарда дунёдан ўтаётган бир кексангиз маслаҳатига қулоқ берсангиз бу фикрингиздан қайтинг биродарлар” энди уни мана шу оқилона фикрларини эшитганларга бу нарса ёқмайди ва уни кўкнор чекиб олганликда ва ваҳимачиликда айблайди.

Юсуфбек ҳожини мана шу изтиробни, мана шу қайғуси мана шу дарди, асарни ушбу нуқтасида ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилади: “иттифоқ не эканлигини билмаган, ёлғиз ўз манфаати, шахсияти йўлида бир-бирини еб ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетатурғон, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирған бўлсақ, яқиндирки, ўрис истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар.” Юсуфбек ҳожи ҳар қандай вазиятда ҳам ҳалқнинг манфаатини ҳимоя қилишдан воз кечмаган ва табиийки унинг тепасида турганлар унинг устида турганлар уни қўли билан турли ҳил жирканч ишларни қилмоқчи бўлишар, лекин Юсуфбек ҳожи бунга йўл қўймайди. Масалан, Азизбек Тошкент кўзғолони арафасида Юсуфбек ҳожини ўз томонига оғдирмоқчи бўлади ва унга катта ваколатлар беради, шунда ҳожи ўз ҳаёлидан шундай ўй фикрларни ўтказади “солиқ йиғишда даррага ётқизиш, мувофиқ кўрилганда остириш ҳақи ҳам менга берилган эмиш, гўё Юсуфбек ҳожи ҳам ўзидек бир қонхўрға бир золимға айлансин эмиш, мен қонхўрлик учун худонинг фарз қилған ҳажини адо қилмадим, олдимда ўғлим бор

менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадирган виждон бор, дин бор, диёнат бор” деган фикрларни айтади.

Бу фикрлар аслида бежизмасди. Асар ёзилгандан сўнг олти йилдан кейин, яъни 1926 йилда А.Қодирий тухматга қолади, ва биринчи бор қамалиш хавфи остида бўлади. Шунда у судда шундай нутқ сўзлайди. “Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса, их дейдиган йигит эмасман. Кўнглида шамсу ғубороти тескаричилик нияти мақсади бўлмагон содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир.” Мен неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим, энди менга жисмоний ўлим кўрқинч эмасдир. А.Қодирий ушбу асардаги Отабек сингари юрт йўлида, юртнинг озодлиги йўлида, юртнинг хурлиги йўлида вафот этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. - Т.: Ўзадабийнашр, 1983, 55-бет.
2. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 1989-йил, 4-сон, 22-бет.
3. Абулла Қодирий. Ўткан кунлар. - Т.: Ўзадабийнашр, 1958, 352-бет.